

محمدی، رمضان، ۱۳۴۳ -

اقلیت‌های دینی در عصر صفوی / رمضان محمدی، محمدباقر خزائیلی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، اصفهان: قطب مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در دوره صفویه، ۱۳۹۹.

هفت، ۲۸۰ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۵۴۷: تاریخ اسلام؛ ۱۲۳)

ISBN : 978-600-298-323-7

بها: ۳۶۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۲۵۳]-۲۶۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. اقلیت‌های دینی -- ایران -- تاریخ. ۲. Religious minorities -- Iran -- History. ۳. اقلیت‌های دینی -- وضع حقوقی و قوانین -- ایران. ۴. Religious minorities -- Legal status, laws, etc -- Iran. ۵. اقلیت‌های دینی -- ایران -- حقوق مدنی. ۶. Religious minorities -- Civil rights -- Iran. ۷. اقلیت‌های دینی -- ایران -- وضع اجتماعی. ۸. Social conditions -- Iran -- Religious minorities. ۹. ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷-۱۱۴۸ق. ۱۰. ۱۷۳۶-۱۵۰۲. Iran -- History -- Safavids. الف. خزائیلی، محمدباقر، ۱۳۶۱. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. قطب مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در دوره صفویه. د. عنوان.

۳۰۵/۵۶۰۹۵۵

BL۲۷۷۰

۷۳۱۰۰۷۲

شماره کتابشناسی ملی

اقلیت‌های دینی در عصر صفوی (با تأکید بر عصر شاه عباس اول)

مؤلفان: رمضان محمدی (دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه) و دکتر محمدباقر خزائیلی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ناشر همکار: قطب مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در دوره صفویه

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۹

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۳۶۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نامبر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

اصفهان: دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دفتر قطب مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در دوره صفویه،

ص.پ. ۸۱۷۴۴، تلفن: ۰۳۱-۳۳۷۹۳۱۲۷، نامبر: ۰۳۱-۳۳۷۹۳۱۲۵

Website: www.safaviea.ir

سخن ناشران

نیاز گسترده جوامع علمی، حوزوی و دانشگاهی به احیای متون با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی، حقیقتی انکارناپذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت‌های موجود، می‌توانند با یاری و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افزون بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها، از تکرارها و موازی‌کاری‌ها جلوگیری شود. از این‌رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و قطب مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در دوره صفویه برای نیل به اهداف یادشده، هفتمین اثر مشترک خود را با عنوان «اقلیت‌های دینی در عصر صفوی» به جامعه علمی تقدیم می‌کنند.

این کتاب به عنوان منبع درسی برای دانشجویان رشته‌های «تاریخ» و «تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی» در مقطع کارشناسی ارشد فراهم آمده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلفان محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و دکتر محمدباقر خزانلی و نیز از ارزیاب محترم جناب آقای دکتر حسن زندیه سپاسگزاری کند.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قطب مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در دوره صفویه

فهرست مطالب

۱	 مقدمه
۶	 درآمدی بر پیشینه پژوهی

فصل اول: شناسه صفویان

۲۹	 ۱-۱. شیوخ صفوی از شیخ صفی تا شیخ جنید
۲۹	 ۱-۱-۱. شیخ صفی‌الدین
۳۲	 ۲-۱-۱. شیخ صدرالدین موسی
۳۳	 ۳-۱-۱. خواجه علی سیاه‌پوش
۳۴	 ۲-۱-۱. شیوخ صفوی از شیخ جنید تا تشکیل دولت صفوی
۳۴	 ۱-۲-۱. سلطان جنید
۳۵	 ۲-۲-۱. شیخ حیدر
۳۶	 ۲-۱. قدرت و مذهب در دوره شاه اسماعیل اول
۳۶	 ۱-۲-۱. تشکیل دولت صفوی و تعمیم مذهب تشیع دوازده امامی در ایران
۳۸	 ۲-۲-۱. سیاست شاه اسماعیل اول در تغییر دادن خطبه از سنت و جماعت به تشیع دوازده امامی
۳۹	 ۳-۲-۱. سیاست مذهبی شاه اسماعیل اول
۴۱	 ۳-۱. سیاست و مذهب صفویان از شاه طهماسب اول تا شاه عباس اول
۴۱	 ۱-۳-۱. سیاست دینی شاه طهماسب اول
۴۵	 ۲-۳-۱. سیاست و مذهب در عصر شاه اسماعیل دوم
۴۶	 ۴-۱. سیاست و مذهب صفویان از شاه عباس اول تا سقوط دولت صفوی
۴۶	 ۱-۴-۱. سیاست و مذهب در عصر شاه عباس اول
۴۸	 ۱-۱-۴-۱. مبانی نظری سلطنت شاه عباس اول و حکومت
۴۹	 ۲-۱-۴-۱. دین و سیاست در عصر شاه عباس اول
۵۳	 ۳-۱-۴-۱. مناسبات علما و دولت در دوره شاه عباس اول

- ۱-۴-۲. سیاست و مذهب در عصر شاه صفی و شاه عباس دوم ۵۶
- ۱-۴-۳. سیاست و مذهب در عصر شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی ۵۷
- ۱-۴-۴. تداوم سیاست تعامل علما در عصر جانشینان شاه عباس اول ۵۹

فصل دوم: اقلیت‌های دینی در عصر صفوی

- ۱-۲. مسیحیان در عصر صفوی ۶۹
- ۱-۱-۲. پراکندگی جغرافیایی مسیحیان ۶۹
- ۲-۱-۲. علل کوچ ارامنه به ایران ۷۳
- ۳-۱-۲. پراکندگی جغرافیایی مسیحیان ۷۵
- ۴-۱-۲. مأموریت مبلغان مذهبی در ایران عصر صفوی ۷۷
- ۵-۱-۲. اهداف دولت‌های اروپایی از ارسال مبلغان مذهبی به ایران ۸۴
- ۶-۱-۲. حضور مسیحیان اروپایی در ایران عصر صفوی ۹۱
- ۷-۱-۲. وضعیت اجتماعی فرهنگی مسیحیان در ایران عصر صفوی ۹۵
- ۸-۱-۲. ارامنه در ایران ۹۹
- ۱-۸-۱-۲. سازمان اداری جلفای نو ۹۹
- ۲-۸-۱-۲. نقش ارامنه در ساختار نظامی حکومت صفویه ۱۰۱
- ۹-۱-۲. اعتقادات و اعمال مذهبی مسیحیان ۱۰۳
- ۱۰-۱-۲. نقش مسیحیان در تجارت عصر صفوی ۱۰۹
- ۱-۱۰-۱-۲. اهداف تجاری شاه عباس اول در رویکرد با ارامنه جلفای نو ۱۰۹
- ۲-۱۰-۱-۲. پیشه‌وران مسیحی در عصر شاه عباس اول ۱۱۸
- ۲-۲. معرفی زرتشتیان عصر صفوی ۱۲۳
- ۱-۲-۲. پراکندگی جغرافیایی زرتشتیان ۱۲۳
- ۲-۲-۲. وضعیت فرهنگی و اجتماعی زرتشتیان در عصر صفوی ۱۲۹
- ۳-۲-۲. نقش زرتشتیان در اقتصاد عصر صفوی ۱۳۴
- ۳-۲. یهودیان در عصر صفوی ۱۳۵
- ۱-۳-۲. ورود یهودیان به ایران ۱۳۵
- ۲-۳-۲. پراکندگی جغرافیای یهودیان ۱۳۷
- ۳-۳-۲. وضعیت فرهنگی و اجتماعی یهودیان در عصر صفوی ۱۳۸
- ۴-۳-۲. نقش تجار و پیشه‌وران یهودی در عصر صفوی ۱۴۱
- ۴-۲. بانیان هندی ۱۴۳
- ۱-۴-۲. وضعیت فرهنگی و اجتماعی بانیان هندی در عصر صفوی ۱۴۶
- ۲-۴-۲. نقش اقتصادی بانیان هندی در عصر صفوی ۱۵۰

فصل سوم: تعامل شاه عباس اول با اقلیت‌های دینی

- ۱-۳. معاملات شاه عباس اول با مسیحیان ۱۵۵

۱۵۸	۱-۱-۳. شاه عباس اول و ارمنیان
۱۶۷	۲-۱-۳. شاه عباس اول و سفیران و بازرگانان اروپایی
۱۷۳	۳-۱-۳. شاه عباس اول و مبلغان مذهبی اروپایی
۱۷۸	۲-۲. شاه عباس اول و زرتشتیان
۱۸۲	۳-۲-۱. شاه عباس اول و تعیین داروغه برای زرتشتیان یزد
۱۸۸	۳-۳. شاه عباس اول و یهودیان
۱۹۶	۳-۴. شاه عباس اول و بانیان هندی

فصل چهارم: تعامل جانشینان شاه عباس اول با اقلیت‌های دینی

۱۹۹	۱-۴. رویکرد جانشینان شاه عباس اول به اقلیت‌های دینی
۲۰۲	۱-۱-۴. دیدگاه فقهای شیعه نسبت به اقلیت‌های دینی در عصر جانشینان شاه عباس اول
۲۰۵	۴-۱-۲. ردیه‌نویسی بر ضد اقلیت‌های دینی در عصر صفوی
۲۰۶	۴-۲. جانشینان شاه عباس اول و آرامنه
۲۱۸	۴-۳. جانشینان شاه عباس اول و مسیحیان اروپایی
۲۱۸	۴-۳-۱. جانشینان شاه عباس اول و سفیران و بازرگانان اروپایی
۲۲۳	۴-۳-۲. جانشینان شاه عباس اول و مبلغان مذهبی
۲۲۷	۴-۴. جانشینان شاه عباس اول و زرتشتیان
۲۳۱	۴-۵. جانشینان شاه عباس اول و یهودیان و هندیان
۲۳۹	۴-۶. ترکیب جمعیتی اقلیت‌های دینی
۲۴۱	۴-۶-۱. جمعیت آرامنه
۲۴۴	۴-۶-۲. جمعیت زرتشتیان
۲۴۷	۴-۶-۳. جمعیت یهودیان
۲۴۸	نتیجه‌گیری

۲۵۳	منابع و مآخذ
-----	--------------

نمایه‌ها

۲۶۹	نمایه اشخاص
۲۷۶	نمایه مکان‌ها

مقدمه

فرهنگ و تمدن ایران، بیشتر دستاورد دوره‌هایی است که ملت ایران می‌توانست با پشت سر گذاشتن دوران هجوم‌های خارجی و آشوب‌ها و فترت‌های داخلی، پای به عصر ثبات و آرامش بگذارد و از دل ویرانه‌های ناشی از تهاجمات بیگانگان و کشمکش‌های درونی، ققنوس‌وار سر برآورد و طرحی نو دراندازد. این دوره‌های ثبات جز در سایه برچیده شدن قدرت‌های ملوک الطوایفی و خودسر و تأسیس نظام‌های اداری فراگیر پدید نمی‌آمد. بدین‌گونه بود که در سایه ثبات اجتماعی موجود، استعدادهای نهفته امکان بروز و ظهور می‌یافتند.

روزگار صفویه یکی از مهم‌ترین دوران‌های ثبات نسبی داخلی و پیامد آن، رشد و شکوفایی فرهنگ و تمدن ایرانی است. به همان میزان که تأسیس صفویه زمینه‌ساز ترقی و تعالی چشمگیر داخلی شد، انحطاط و فروپاشی این دولت ضربه‌ای هولناک بر حیات اجتماعی ایران زمین بود و آثار این واقعه را در دوره‌های پس از صفویه آشکارا می‌توان نگریست.

روزگار صفویه با ویژگی‌های خاص خود، دوران افزایش اقتدار ایران در منطقه و جهان بود. به گونه‌ای که برای نخستین بار در تاریخ ایران پس از اسلام، یک دولت ایرانی می‌توانست ضمن پایه‌ریزی دولت-کشوری بر مبنای مرزهای کهن ایران زمین، برای مدتی طولانی و به گونه‌ای نهانی تجاوزهای همه بیگانگان را دفع کند و کشور را از ورود و استقرار عناصر جدید قدرت از بیرون که بیشتر بیابانگرد بودند، حفظ کند و حتی قبائلی را که در تأسیس دولت صفوی نقش اساسی داشتند (قرلباشان) و بخش مهمی از آنها (و نه همه آنها) از قلمروهای خارج از ایران آمده بودند؛ چنان در ساختار تعریف شده جدید قدرت مستحیل کند که به تدریج به‌ویژه در

نیمه دوم سلطنت صفویان، ابتکار عمل از این عناصر که نوعاً دارای استعداد مرکزگریزی و خودسری بودند، گرفته شود.

در عین حال، مقارن حکومت صفویان در همسایگی ایران، دولت‌های مقتدری سر برآوردند که تا آن زمان یا وجود نداشتند، یا به این درجه از اقتدار نرسیده بودند دولت تازه نفس ازبک که در آغازین دهه حکومت صفوی ظهور کرد و جایگزین دولت تیموری در بخشی از شرق ایران (ماوراءالنهر و خوارزم) شد، متکی بر قبائل بیابانگرد و خشن بود که قدرت تخریبی عظیمی داشت. و شاید اگر اقتدار صفویان نبود، سیل بنیان‌کن جدیدی از قبائل آسیای میانه به همان شیوه‌ای که تا آن زمان رایج بود، ایران را در می‌نوردید و دورانی دیگر از هرج و مرج و ویرانی و گسستگی را در این کشور رقم می‌زد. افزون بر شرق، که منبع سنتی این‌گونه تهدیدها و تعارض‌ها در ایران پس از اسلام بود، قدرت‌های تهدیدکننده جدید و نیرومندی نیز در غرب، جنوب و شمال کشور رخ نشان دادند که تا آن زمان یا وجود نداشتند، یا تهدیدی برای ایران به شمار نمی‌آمدند. دولت عثمانی در غرب سر برآورد. تا هنگام تأسیس دولت صفوی، بیشتر توجه دولت عثمانی به سمت سرزمین‌های مسیحی اروپایی در غرب بود، اما با پیدایش وضعیت جدید در منطقه پس از روی کار آمدن صفویان، عثمانی نیز نه تنها به جمع معترضان به ایران اضافه شد، بلکه به بزرگ‌ترین تهدید علیه تمامیت ارضی کشور ایران در غرب و شمال غرب تبدیل شد. گو اینکه به‌گونه سنتی تلاش شده تا روی کار آمدن صفویان و رسمیت یافتن تشیع در ایران، محرک اصلی درگیری‌های ایران و عثمانی معرفی شود، اما به نظر می‌رسد این تحول بیشتر ناشی از زیاده‌خواهی‌های جدید سلاطین عثمانی در اوائل قرن دهم هجری و بیشتر از زمان سلطان سلیم باشد.

در جنوب ایران نیز با ورود عناصر تازه وارد استعمارگران اروپایی، که پرتغالیان پیشرو آنان بودند، همسایگی ناخوانده و با چهره‌ای متفاوت از همسایگان بومی در مرزهای ایران ظاهر شدند، که به سهم خود مزاحمت‌هایی بزرگ و کوچک برای ایران عصر صفوی ایجاد می‌کردند. در شمال ایران نیز قدرتی تازه نفس در حال ظهور بود؛ دولت روسیه در اوائل دوره صفویه، دوره آغازین اقتدار خود را رقم می‌زد و از این پس، ایران دیگر نه با طوایف خود سر روس، که با دولتی قدرتمند در شمال سر و کار داشت که هرچند تا اواخر عصر صفوی تهدیدی جدی برای ایران به شمار نمی‌آمد و تنها تعارض‌های محدودی به نواحی مرزی ایران در قفقاز انجام می‌داد،

اما سرانجام در پایان دوران صفویه و هنگام سقوط این دودمان، یکی از متجاوزان اصلی به سرزمین ایران بود. و دامنه تجاوزاتش تا دوران معاصر امتداد یافت. تنها همسایه‌ای که اندک نجابتی داشت و خطر کمتری برای ایران صفوی ایجاد کرد، دولت گورکانی هند بود که هرچند گاه بر سر نواحی مرزی به‌ویژه قندهار، چالش‌های با دولت صفوی پیدا می‌کرد، اما عملاً دو طرف تهدیدی جدی برای یکدیگر نبودند.

هدف از برشمردن این فهرست، نشان دادن میزان چالش‌هایی است که صفویان با نیروهای خارجی داشتند. این مقدار از تهدید خارجی دست‌کم در تاریخ ایران پس از اسلام، تا آن زمان بی‌سابقه بود؛ اما ایران عصر صفوی، با همه دشواری‌ها نه تنها در برابر همه متجاوزان بیگانه مقاومت و از موجودیت ایران پاسداری کرد، بلکه توانست گامی نو در حیات مادی و معنوی خود بردارد. بی‌تردید اصلی‌ترین عامل دوام طولانی مدت هر قدرت سیاسی در برابر تعرض‌های بیرونی، پشتوانه مردمی یا همان مشروعیت داخلی آن قدرت است. صفویان در میان همه حکومت‌های ایران پس از اسلام، مقبولیت و مشروعیت بیشتری در میان ایرانیان داشتند. آمیختن آموزه‌های ایرانی و اسلامی (از جمله تشیع، تصوف و آیین شهریاری-ایران شهری) مطابق با وضعیت جدید ایران و منطقه، ایرانی‌نورا پایه‌ریزی می‌کرد. این رویه آنان بی‌شک ناشی از خاستگاه اجتماعی این خاندان و اوضاع و زمانه آنهاست. برخلاف خاندان‌های حکومتگر ایران پس از اسلام، که خاستگاهی نظامی-قبیله‌ای داشتند و نوعاً افرادی نافرهیخته بودند که با تلاش دیوانسالاران و دیگر فرهیختگان ایرانی خوشنشان تعدیل شد. صفویان به‌رغم کنارگیری عناصر قبیله‌ای برای کسب قدرت، خود از خاندانی شهرنشین، ایرانی و فرهیخته برخاسته بودند که البته نقطه درج آن در عصر شاه عباس اول بود که با کاهش قدرت قزلباشان و قدرت‌گیری عناصر ایرانی همراه بود.

در نتیجه، در عصر صفوی به‌ویژه از عصر شاه عباس اول شاهد مقابله و رقابت با قدرت‌های منطقه‌ای در قالب تقابل یا تعامل، به‌ویژه با دولت عثمانی هستیم که این امر در عرصه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه عصر صفوی تأثیرگذار بود. و از سوی دیگر، شاهد ثبات سیاسی، امنیت و در نتیجه رونق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه عصر صفوی هستیم؛ رونقی که در اواخر عصر صفویان با حمله افغان‌ها به سقوط دولت صفوی انجامید و پیامدهایی را بر جامعه ایران وارد ساخت.

آنچه این نوشتار در صدد بررسی آن است، موقعیت و جایگاه اقلیت‌های دینی در این دوره است. مراد از اقلیت‌های دینی در این پژوهش، مسیحیان، یهودیان، زرتشتیان و هندوان هستند که هریک به اقتضای موقعیت و جایگاه خود در جامعه، در شاخه‌های مختلف با دولت صفوی همگرایی داشتند. البته میزان تعامل با اقلیت‌های دینی یکسان نبود و مسیحیان در این مقوله با توجه به وضعیت زمانی و نکاتی که پیشتر گفته شدند، پیشتاز بودند.

آنچه بررسی موقعیت و جایگاه اقلیت‌های دینی را در عصر صفوی جذاب‌تر می‌سازد آن است که دولت صفوی به‌عنوان یک دولت شیعی مذهب که خاستگاه و اساس دولت و مشروعیت خود را از این اسلام و مذهب تشیع گرفته بود و به شدت بر مسئله مذهب به‌عنوان یک موضوع محوری تأکید داشت، نحوه رفتارش با اقلیت‌های دینی چگونه بوده است؟ آیا سیاست تعامل با اقلیت‌ها برقرار بوده است یا تقابل؟ اقلیت‌های دینی در عصر صفوی از لحاظ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی چه نقشی را در پیشبرد اهداف صفویان برعهده داشته‌اند، تعصب‌های مذهبی صفویان در مقاطع مختلف که برخی جنبه سیاسی یا اقتصادی داشتند، چه تأثیری در چگونگی رفتار با اقلیت‌های دینی داشته است.

در اینکه اقلیت‌های دینی در عصر صفوی چه موضعی در قبال دولت صفویان و سیاست‌های آنان داشته‌اند، این نوشتار بر پایه این فرضیه استوار شده است که نحوه رفتار دولت صفوی با اقلیت‌های دینی تابع رابطه قدرت و مذهب و سیاست بوده؛ چنان‌که فراز و فرود تحولات مذهبی، سیاسی و اقتصادی عصر صفوی کاملاً بر چگونگی تعامل و رفتار با اقلیت‌های دینی تأثیرگذار بوده است.

البته با توجه رویکرد منفعت‌طلبانه حکمرانان صفوی، به‌ویژه در زمان شاه عباس اول به بعد، از یک‌سو شاهد نقش فعال و پویای اقلیت‌های دینی به‌ویژه مسیحیان در جامعه عصر صفوی هستیم و از سوی دیگر، گاه شاهد سخت‌گیری‌ها و تعصب‌هایی نسبت به این اقلیت‌های دینی هستیم که به نظر می‌رسد این رویکردها تابع رابطه قدرت، سیاست و مذهب در جامعه عصر صفوی‌اند.

اگر ما دوران صفویان را به سه دوره تثبیت، اقتدار و تضعیف تقسیم کنیم، در مرحله نخست، اقلیت‌های دینی حضور فعال ندارند؛ زیرا دولت صفوی از هنگام تأسیس سلسله صفوی تا روی کار آمدن شاه عباس اول که دوران ثبات و شکوفایی عصر صفوی است، بیشتر درگیر تثبیت قدرت و مذهب است و از سوی دیگر، نفوذ و قدرت قزلباشان، مانع از فعالیت دیگر طیف‌ها

می‌شد؛ در نتیجه مجال و فرصتی برای ظهور و بروز اقلیت‌های دینی در این مقطع تاریخ صفویان وجود نداشت و بر این اساس حضور و فعالیت اقلیت‌های دینی بسیار محدود بود. حضور اقلیت‌های دینی تا پایان عصر صفوی و سقوط صفویان ادامه داشت و دچار فراز و نشیب‌های متعددی شد، در نتیجه، این پژوهش عمدتاً متمرکز بر دوره شاه عباس اول و جانشینان وی تا سقوط دولت صفوی است و تلاش دارد به بررسی دقیق وضعیت سیاسی، اجتماعی اقتصادی و مذهبی اقلیت‌های دینی در ایران عصر صفوی بپردازد. امید آن داریم که این نوشتار بتواند زوایای تازه‌ای را در باب تاریخ صفویان روشن سازد.

در پایان، شایسته است مراتب سپاس و قدردانی خویش را از همه بزرگوارانی که در به ثمر رسیدن این اثر کوشیده‌اند، به‌ویژه جناب آقای دکتر حسن زندیه، که با ارزیابی این اثر، نکات ارزشمندی را یادآور شدند و همچنین از استادان بزرگوار، دکتر محمدکریم یوسف جمالی، دکتر حسین میرجعفری، دکتر احمد کامرانی‌فر و دکتر جهانبخش ثواقب که با نکات ارزشمند خودشان بر غنای این اثر افزودند، سپاسگزاری کنیم. در این مجال فرصت را مغتنم می‌شماریم و از آقای اسماعیل یارمحمدی کارشناس مسئول گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه که افزون بر امور اداری مربوط به این اثر روخوانی نهایی و نمایه‌گیری متن را بر عهده داشته‌اند قدردانی کنیم. همچنین از آقای رسول خزائیلی که با نظرات و راهنمایی‌های خود در غنای اثر افزودند نیز سپاسگزاری می‌کنیم.